

РЕЦЕНЗИЯ

ОТНОСНО: Дисертационния труд на Боян Иванов Жеков

Редовен докторант в катедра „История на България”

в Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски”

на тема *„Съветизацията на българската армия (1944-1948 г.) ”* за придобиване на образователната и научна степен „доктор” в област на висше образование „Хуманитарни науки“, професионално направление 2.2. „История и археология“, научна специалност „История на България (Съвременна българска история)“

от д-р Йордан Ангелов Баев – професор по нова и най-нова история във Военна академия „Г. С. Раковски”, член на научно жури съгласно Заповед № РД 388-418/16.07.2022 на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“

Боян Жеков е бакалавър по история и магистър по съвременна българска история от Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Зачислен е в редовна докторантура към катедра „История на България“ през февруари 2014 г. и е отчислен с право на защита през август 2017 г. През януари 2019 г. е назначен за асистент в научна секция „Военноисторически изследвания“ в Институт „Перспективни изследвания за отбраната“ (ИПИО) към Военна академия „Г. С. Раковски“.

Познавам Боян Жеков от преди десет години, когато потърси консултация при подготовката на своята магистърска дипломна работа с тема сходна на разработения дисертационен труд. Още в студентските години той се отличаваше със стремеж да проучва нови документални архиви и да разработва дискуссионни проблемни въпроси. Проявяваше също устойчив интерес към военноисторическата проблематика, поради което бе включен в наш документален проект за изследване на документи в Държавния военноисторически архив (ДВИА), свързани с историята на НАТО. В качеството си на асистент във Военна академия „Г. С. Раковски“ през последните три години се включи активно в учебния процес с лекции по военна и военнополитическа история. Участва и в подготовката на учебно издание по българска военна история, което се очаква да излезе от печат до края на 2022 г. След идването му във военноисторическата научна секция на ИПИО му бе предложено да участва със свои материали в международни конференции

по военна история в Букурещ и Белград, както и в докторантския семинар на 45-ия световен конгрес по военна история през август 2019 г. в София. Скоро след конгреса в авторитетното специализирано издание на Международната комисия по военна история (ICMH) *International Journal of Military History and Historiography* излезе негов отзив, представящ новата многотомна история на българските Сухопътни войски. Участието му с доклад на годишната конференция на Работна група “Conflict Studies” в Консорциума на военните академии и центровете за изследване на сигурността към „Партньорство за мир“ (Кошице, септември 2021 г.) бе оценено насърчително от ръководството на работната група. Всичко това показва, че още с първите си стъпки като изследовател по съвременна военна история Жеков успява да се представи успешно на авторитетни професионални международни форуми.

Представеният дисертационен труд с обем от 308 страници е структуриран в четири глави с десет основни параграфи. В увода се обосновава необходимостта от подобно изследване, посочват се хронологичния обхват и използвана методология, както и изворовата основа за написване на дисертацията. Възприетите хронологични рамки са добре обосновани от гледна точка на обхвата на един дисертационен труд предвид на динамиката на историческите събития, но би следвало още в заглавието да се поясни, че става въпрос за началния (въстъпителен) етап на т. нар. „съветизация“. В действителност, същностният период на цялостна „съветизация“ („сталинизация“) на българската армия е след разглеждания в труда исторически етап в развитието на българската държава и продължава до 1955/1956 г. с първите плахи и непоследователни стъпки към „де-сталинизация“ и създаване на източноевропейския военнополитически съюз. В един съвсем начален етап през 2014 г. при обсъждане структурата на дисертацията Боян Жеков имаше намерение да изследва целият период на „съветизация“ и аз съм убеден, че той ще продължи своето проучване в тази посока. Още в увода на труда е направено необходимото пояснение, че от формулираните четири същностни аспекти на темата, докторантът няма да разглежда първите два фактора (дефинирани от него като „военнотехнически аспекти“ и проблемът за „политическите органи в армията“). Това е мотивирано от наличието на голям брой публикации по тези проблеми в българската историография. Все пак, би следвало да се помисли (особено с оглед на последващо публикуване на дисертацията като отделна монография) за кратко резюмирано изложение на най-важните факти и изводи от тези два същностни аспекти, а не само формално споменаване на водещите изследвания. В противен случай се загубва цялостния прочит и историческа реконструкция на проучваната тема. В дисертацията има например отделен подпараграф за „нелегалната комунистическа дейност във

войската“, което също е било детайлно проучено в историческата литература. На един етап от подготовката на дисертационния труд се предвиждаше дори отделен параграф за „началото на военната интеграция на Съветския блок“ със създаването на система от двустранни съюзни договори (1947-1949).

Използваната научна методология е стандартна, като се открояват избраните историко-генетичен и историко-интерпретативен методи, както и системен подход (класификация на отделни фактори). Би следвало по-пълноценно да се използва сравнителния исторически подход поради регионалния характер на историческите процеси и тенденции в Източна Европа. Нерядко това отбягва в изследвания по национална (вътрешнополитическа) история, а „международният фактор“ играе съществена роля особено в условията на двуполусния конфронтационен модел на Студената война. Впрочем терминът „Студена война“ е използван в следвоенния свят за пръв път не от Бърнард Барух а от Джордж Оруел още през октомври 1945 г. и добил публична популярност чрез книгата на Уолтър Липман от юли 1947 г. Но самият термин като особено състояние на международните отношения (Kalten Krieg) е предложен дори през 1893 г. от Едуард Бернщайн. Боян Жеков цитира в увода известното определение на Платон за „ролята на стражите“ (т.е. армейските институции) в държавата. С оглед на разработваната тема е уместен също цитатът на Ювенал: „Кой ще ни пази от самите стражи?!“ в контекста на съвременните теории за гражданско-военните отношения и печалния опит от военно-политическите преврати в българската модерна история.

Съществен приносен момент в дисертационния труд е задълбоченото проучване на голям брой важни нови документални свидетелства. Боян Жеков удачно се е възползвал от декласифицирането през 2011 г. на огромен масив фондове в ДВИА за следвоенния период и е проучил значително количество първостепенни документи на управленски структури в МВ/МНО, ЩВ/ГЩ, видове въоръжени сили, родове войски, включително до ниво дивизии и полкове, което до този момент не е правено в самостоятелни монографични изследвания. Респектира разнообразието от проучени лични и институционални фондове в ЦДА и редица регионални държавни архиви. Използвани са също за пръв път нови документи от Научния архив на БАН, от ръкописния фонд на Военноисторическа библиотека (създадена като уникално самостоятелно звено в областта на военната история още през 1914 г. и неудачно присъединена през 2018 г. към академичната библиотека на Военна академия), както и от други български архивохранилища. Много полезно е използването на дигитални архивни колекции от руски, американски и британски архиви, сред които се открояват документални материали на съединения от Червената армия за периода на Втората

световна война до равнище фронт, армия и корпус. Впечатляващ е и списъкът с използвана документална, мемоарна, справочна и научна литература, която наброява близо 400 заглавия. Всичко това очевидно не е било възможно да се случи в рамките на установения нормативно тригодишен срок на редовната докторантура, но Жеков за щастие е имал допълнително време за да осъществи по-пълноценно своето проучване. Вероятно не е случайно, че във водещи рейтингови университети в чужбина нерядко докторантурите продължават пет-шест години, при това със спонсориращи специализации в чужди архивохранилища.

Първата глава на дисертацията представлява необходимото встъпление към темата за „съветизацията“ в следвоенния период, като са анализирани „основните фактори и процеси, които водят българската държава, армия и офицерство по пътя на промяната, настъпила на Девети септември 1944 г.“ Хронологически анализът започва с присъединяването на страната към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. и навлизането на български войски на гръцка и югославска територия след разгрома на двете балкански държави от силите на Оста. При подготовката на евентуално монографично издание е полезно в уводната част да се отдели малко място за цялостната организационна реорганизация на българската войска след Солунското споразумение от 1938 г. и задълбочаващото се още тогава политическо и военно сътрудничество с Третия райх. Въпросът за влиянието на водещия съюзник нацистка Германия сред офицерския корпус в България не е еднозначен, тъй като завършили своето военно обучение в Германия офицери не са непременно про-нацистки настроени, но част от висшия офицерски състав определено споделя схващанията за „новия европейски ред“. Що се отнася до споменатия в първа глава ген. Христо Луков, неговата дейност в този период би следвало да се разглежда не като офицер, а като политик, върховен водач на СБНЛ и близък на ръководни дейци в Третия райх и германската легация в София, разглеждан дори от Двореца като възможна заплаха и „про-нацистка алтернатива“ на властта. Що се отнася до „военно-техническата“ страна относно възприемане на доктринални възгледи и оперативно-тактически принципи, както и сходна организационна структура с Вермахта, това също не е еднозначен въпрос. С пряка германска помощ в годините на войната се създава за пръв път в българската войска ново формирование за специални въздушно-десантни операции (Парашутната дружина), но такава военна част се изгражда с германска помощ по същото време и в Румъния, а с британска помощ в Северна Африка се обучават сходни полски и гръцки диверсионни групи.

Още в уводната глава докторантът не избягва от теми, които продължават да имат дискуссионен характер в съвременната българска историография – използването на

войската за репресивно-полицейски операции на „вътрешния фронт“ и срещу съпротивителни движения в преминалите под временна българска администрация територии в Гърция и Югославия. В този контекст е уместен и въпросът за преминаване отвъд нормативните уставни задължения за защита на установената власт. Например, масови наказателни действия и екзекуции са предприемани не само срещу въоръжени партизани и нелегални, но и срещу цивилни ятаци, помагачи и просто членове на семейства на „заподозрени“, сред които и непълнолетни лица. В своя заповед командирът на Първа армия и на Сборния войсков отряд за борба с партизаните ген. Кочо Стоянов настоява за незабавно унищожение на заловени или предали се партизани „без даването им под съд“. Докторантът споменава във втория параграф за случая с демонстративно наказателния разстрел на над 500 гръцки бунтовници по време на Драмското въстание, но действията на Беломорския отряд (подсилен с части от Петрички и Неврокопски военни гарнизони), както се вижда от заповед от 1 октомври 1941 г., са насочени и към местното цивилно население, включително с насилствена депортация на цели села с етническо гръцко население (подробно разгледано в отделно монографично изследване от 300 стр. на проф. Георги Даскалов). Боян Жеков обръща внимание на статута и дейността на Първи и Втори корпуси, което е важен момент от действията на българската войска по време на Втората световна война. И днес се срещат политизирани твърдения, че терминът „окупационен корпус“ бил изобретен от по-късна „комунистическа пропаганда“, като се игнорира фактът, че това определение е предложено от германските власти още през април 1941 г.

Втората глава на дисертационния труд е посветена на ролята на отделни офицери и войсков подразделения при завземането на властта на Девети септември 1944 г. и установяване на новото управление на правителството на Отечествения фронт. Докторантът прави опит за по-прецизно представяне на ролята на ключови участници в завземането на властта от средата на запасни и действащи офицери. Въпреки, че въпросът за създаването и първоначалните действия на „войнишките комитети“ в над 40 пехотни дивизии е сравнително добре засегнат в мемоарната и научна литература, Боян Жеков анализира и допълнително привлечени данни от регионални архиви и музеи. Може би се налага допълнително да се коментират конкретните мотиви за различното поведение към командния състав в отделните войсков формирования в резултат на вероятни специфични взаимоотношения между командири и личен състав. Безспорен приносен момент в дисертационния труд е изследването за създаването и дейността на военните комитети в местните органи на Отечествения фронт и в новата доминираща политическа сила БРП (к).

Третата и четвъртата глава на дисертацията представляват най-значимата част в изложението, тъй като в тях се разкриват последователно същностните теми за „овладяването“ на войската и нейната начална реорганизация в първите следвоенни месеци до налагане на сталинския модел на еднолично партийно управление в България. В първия параграф на трета глава докторантът представя две на пръв поглед несъвместими събития – съветската военна окупация на България и съветско-българското бойно сътрудничество в заключителния етап на войната срещу нацистка Германия. Към посочените свидетелства за „странното“ поведение на съветската военна администрация и ръководството в Кремъл срещу „левите забежки“ и за укрепване на българската войска с оглед използването ѝ срещу войските на Вермахта биха могли да се използват редица още западни източници освен споменатия Жорж Ато (например NARA, RG 226; TNA, FO/371; MAE, Serie Z, Bulgarie, V. 8, 9). Към изброените от Боян Жеков проблеми за сравнително лошата командна организация и взаимодействие във военните действия в периода октомври 1944- май 1945 г. (чистката в офицерския корпус, деморализация на личния състав, назначаване на командни постове на дълго време откъснати от войската запасни чиновци и партизански командири без военно образование, остаряло въоръжение) би могло да се обсъди още едно специфично обстоятелство – българската войска и нейният команден състав не притежават необходимия реален боен опит при включването си във военните действия срещу елитни подразделения на Вермахта, тъй като в периода 1941-1944 г. армията е използвана основно за охранително-полицейски функции.

Представлява интерес детайлният прочит на проблемите свързани с международното следвоенно урегулиране на България при подписване на Съглашението за примирие през октомври 1944 г. и подготовката на мирните договори с бившите европейски съюзници на Третия райх. Вниманието на докторанта естествено е насочено предимно към отражението на мирните преговори върху състоянието на българските въоръжени сили, но не е подминат общият политически фон във взаимоотношенията между съюзниците от антихитлеристката коалиция, както и специфичните позиции и домогвания на техните по- малки балкански партньори (Гърция и Югославия). Би могло да се спомене, че неочакваната промяна в съветското поведение на първата сесия на Съвета на външните министри в Лондон през октомври 1945 г. се обяснява в редица авторитетни изследвания с ефекта на „атомната дипломация“ върху политиката на Кремъл. Не е излишно при разглеждане на проблема с военните клаузи и предлагани ограничения, обсъждани по време на Парижката мирна конференция през 1946 г. да се използва и мемоарното свидетелство на военния експерт към българската делегация

полк. Илия Илиев (ВИС, 1966, № 3). Изключително ценно е по-цялостното представяне в трета глава на ролята и функционирането на Съюзната контролна комисия за България, като новоразкритите доклади и информации до Москва от съветското ръководство на „Военния отдел“ в СКК са анализирани за пръв път в българската историография, а те съдържат важни данни за състоянието на българската армия.

В последната четвърта глава вниманието е фокусирано върху „промените в офицерския корпус в периода 1944-1945 г. и върху окончателното прочистване и комунизирание на офицерския корпус в периода 1946-1948 г.“ И в тази глава докторантът е привлякъл интересен нов документален и мемоарен материал. Откроява се усилието на Жеков да разгледа обективно и многоаспектно драматичния образ на военния министър ген. Дамян Велчев. Не съм убеден, че е защитима напълно тезата (подробно изложена в дисертацията на Чавдар Ангелов), че „видните превратаджии“ и бъдещи „отечественофронтовци“ Кимон Георгиев, Дамян Велчев, Крум Лекарски, Владимир Стойчев и др. са били главните участници в репресиите срещу правителството на БЗНС и министър-председателя Стамболийски при военния преврат през юни 1923 г., а ръководителят на Военния съюз ген. Иван Вълков би следвало завоалирано да бъде оневинен. Не е излишно да се напомни, че извънредната тайна „Трета секция“ („Поркова команда“), съставена от офицери-екзекутори на политически и обществени опоненти, е била на пряко подчинение на военния министър. Действително, дейността на тази секция е преустановена през 1928 г., но нейни членове участват в създаването през 1932 г. на нова армейска структура за политически контрол и репресии – т. нар. секция ПРОДУЧ (РО-2). Това особено звено се запазва и след правителствената смяна на Девети септември 1944 г., но с променени функции, състав и название (ПРОНАРД) и едва в края на 40-те години е изведено от армейските структури в резултат на вътрешното съперничество и противоборство между МНО и МВР/ДС.

На следващо място, би следвало внимателно да се прецизира популярната в последните десетилетия теза, че в резултат на мащабната офицерска чистка командването на армията е напълно „обезглавено“ и заменено с „неграмотни“ комунистически функционери без военно образование. За разлика от висшия команден състав, който няма реален практически боен опит по време на Втората световна война, на командни длъжности през 1944-1946 г. са назначени редица офицери, завършили военни и генералщабни академии в СССР, работили в оперативни войскове щаботе и управления на родове войски, преподавали във висши военни училища и командвали по време на войната ескадрили, полкове, дивизии, корпуси (дори заместник-командващ армия) на различни европейски фронтове, а някои от тях с боен опит в предвоенните

години по време на военни действия в Далечния изток и Испания (Достатъчно е да споменем само неколцина от тях – Петър Панчевски, Иван Кинов, Асен Греков, Иван Винаров, Захари Захариев, Кирил Кирилов, Бранимир Орманов, Август Кабакчиев, Дяко Дяков, Янко Митев, Иван Михайлов, Атанас Атанасов). В последните десетилетия българската историография направи много за „възкресяване“ и отдаване дължимото на първостроителите и пълководците на българската войска в началните 65-70 години след създаването на Третата българска държава. В същото време историческата наука е в дълг по въпроса за обективно пресъздаване на българската военна история и ролята на водещи военначалници през следващите 70 години, включително в периода на прехода и присъединяването на страната към евро-атлантическата общност, при условие че голяма част от архивните фондове в ДВИА са разкрити за целия период до началото на новото столетие.

В заключението на дисертационния труд е направено синтезирано обобщение на съдържанието с акцент върху използваните архивни източници и научна методология.

Един от същностните приноси моменти в дисертационния труд, според мен, е че докторантът се старае добросъвестно да разгледа редица дискуссионни проблеми, като предлага свои интерпретации и хипотези без само да възпроизвежда изводи и оценки на други автори. Естествено, отделни авторски тези предизвикват изисквания за допълнително проучване и аргументация, които могат да доведат в перспектива до тяхното потвърждение или отхвърляне, но това е необходимо и задължително условие за развитието на всяка научна област. Предвид вероятна редакция и допълване на дисертационния труд с цел последващо публикуване, което силно препоръчвам, ще си позволя още някои конкретни коментари и препоръки към част от разгледаните теми. Основната препоръка е по възможност по-целенасочено да се използва сравнителния исторически подход, което би позволило по-релефно да се диференцира мястото на България в общия исторически процес. На първо място, каква е причината за разлика от другите страни в Централна и Източна Европа (с изключение единствено на Титова Югославия) в България да няма съветски военни части и бази за целия период на Студената война след декември 1947 г.? Както е добре известно, в Румъния (и Финландия) съветски военни бази има до лятото на 1958 г., в Албания до 1962 г., а в страните от Централна Европа – до 1990-1993 г. Освен това, голям брой съветски офицери са назначени на ръководни постове в националните армии и службите за сигурност на големи източноевропейски страни като Полша и Румъния (подробни данни са посочени в монографиите на Едвард Налепя, Серджу Верона, Денис Делетант). Разбира се, в България са изпратени съветски военни съветници (от 1958 г. със статут на

представители на Варшавския пакт). Но ако направим друга сравнителна съпоставка, в най-пиковия момент на сталинистко управление (1951-1953) броят на съветските военни представители в България не надхвърля 165 души, а след създаването на Организацията на Варшавския договор е редуциран до 35-50 души. В същото време, след обявяването на доктрината „Труман“ американските военни мисии в Гърция и Турция непрестанно нарастват за да достигнат в средата на 50-те години на XX век до 1500 души в Гърция и 6500 души в Турция. При това, именно ръководителят на военната мисия на САЩ в Атина ген. Ван Флийт изисква директно през 1948 г. да бъдат сменени 11 от общо 14 висши офицери (генерал-лейтенанти) в гръцката армия. Очевидно и двете следвоенни „свръхсили“ упражняват безапелационно доминиращата си власт в своите „сфери на влияние“.

В труда има допуснати дребни технически грешки, които са лесно отстраними. Такъв е примерът с името на военния кореспондент на в. „Правда“ Михаил Сиволобов, който е споменат (включително и в публикация на Боян Жеков в сп. „История“ от 2016 г.) като Максим Сиволобов. Докторантът използва някои „свои“ специфични изрази, които по-скоро дразнят с многократна употреба в текста при наличие на други наложили се синонимни изрази. Такива са архаизми като „подир като“, „просба“, „сиреч“ и др., както и не особено уместни чуждици като „пилотен“, „експедирам“, „архивен фундамент“. Не е подходящо също използване на изрази като „берлинският пълномощен министър“, „софийският политически представител“ и т.н. В съвременни публикации се препоръчва дори да се използва по-обобщаващото „британски“ вместо по-старото „английски“, тъй като Англия е само една от съставните части на Обединеното кралство. Докторантът почти неизменно употребява в труда си „Царството“ вместо България, българската държава, а в края на текста на два пъти и „Народната република“. Това не е само семантичен проблем, тъй като е възможно да се тълкува като поддръжка на политизираната теза за „изкуствено прекъсване“ на историческия процес т.е. с промяната на общественно-политическите системи става въпрос за различни държави (Княжество-Царство-Народна Република-Република). Тезата за Референдума от септември 1946 г. като „резултат от съветската окупация“ не е предмет на коментар в дисертацията, но дискусиите по този въпрос често пренебрегват обстоятелствата, че почти всички политически сили, включително и водещите опозиционни партии БЗНС и БСДП се обявяват категорично за републиканско управление, в хода на войната правителството в Лондон остро поставя въпроса за детрониране на „про-немската“ Кобургска династия, а в рамките на следвоенно отказване от монархическа форма на управление в бившите

страни от Тристранния пакт водещ е примерът на Италия с Референдума от 11 юни 1947 г., където няма „съветска окупация“.

Авторефератът с обем от 25 страници обективно отразява съдържанието и изводите в дисертационния труд. Вероятно би могло по-отчетливо да бъдат дефинирани изброените приноси моменти в изследването - първо цялостно проучване на тази изключително комплицирана тема, въпреки че дори в подробна рецензия не е възможно да бъдат споменати всички съдържателни приноси и оригинални авторски тези и интерпретации. Посочените три научни публикации в периода на докторантурата отговарят напълно на минималните национални изисквания, но освен тях Жеков има още публикации по темата на дисертацията, включително на английски език. Те са лично дело на докторанта и отразяват негови собствени изводи и приноси.

Посоченото по-горе ми дава основание да направя обосновано заключение, че разглеждания дисертационен труд отговаря напълно на необходимите изисквания и качествени критерии за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в съответствие със Закона за развитие на академичния състав на Република България, Правилника за неговото приложение и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“. Дисертацията нагледно демонстрира потенциалните възможности на докторанта да се развива като перспективен изследовател в областта на съвременната военна и военно-политическа история. Предвид на гореизложеното, ще гласувам с „да“ и призовавам уважаемите членове на научното жури също да дадат своя глас за присъждане на Боян Иванов Жеков на образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование „Хуманитарни науки“, професионално направление 2.2. „История и археология“ (Съвременна българска история).

Член на научното жури:

(проф. д-р Йордан Баев)

22. 08. 2022 г.